

K. LENGYEL ZSOLT

AZ ORSZÁG ÉS A TÁJ

Szabédi László transzilvanizmusértelmezése az eszme fejlődéstörténetében

1.

■ Szabédi László az 1937-es *Jelszó és mítosz*-vita előestéjén a transzilvanizmus két irányzatának jellegzetességeit és mögöttes szándékait igyekezett felfejteni a vita kezdeményezőjének, Szemlér Ferencnek írott, több változatban fennmaradt, nyomtatásban először az *Új Erdélyi Múzeum* 1990-es évfolyamában, másodszer a 2003-ban megjelent *Jelszó és mítosz* dokumentumgyűjteményben olvasható levelében.¹ A közlő, Pomogáts Béla 2007-ben ugyanabból a szövegvariánsból idézett hosszabb részleteket a kolozsvári *Helikon*-ban.² A második közlésben az elsőt adta meg a szöveg lelőhelyéről, az elsőben pedig áttélesen személyes irattárát jelölte meg.³ Sajnos a harmadik, részleges közlésben sem pontosította, hogy hol található ez a szöveg, és hogy azt gépiratos vagy kéziratos, eredeti alakjából vagy másolatból adta-e ki.⁴ Egy további szövegváltozatra, valamint ennek őrzési helyére, a kolozsvári Szabédi-hagyatékra, először Kántor Lajos utalt *Erdélyi sorskerék* című 1999-es kötetében, összehasonlító elemzés nélkül idézve belőle.⁵ E mű 2001-es ismertetésében Pomogáts megerősítette, hogy ő egy másik változatot tett közzé.⁶ A Kántor idézte variáns végül 2007-ben látott napvilágot *A Lázár utcától a Postakert utcáig* cí-

Kós mindig álmodozott is: politikai víziót szorgalmazott és gondozott. Szabédi leginkább a megélt valóságot szemlélte és értelmezte. Mindketten megőrizni és fejleszteni akarták azt a szellemi-kulturális teret, amelynek egyéniségét egyikük inkább a régió történeti öröksége, másikuk jobbra társadalmi tulajdonságai felől domborította ki.

mű kötetben, amely az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület Szabédi-emlékházának dokumentumaiból kínál egy csokorralát. Sajtó alá rendezője, Bartha Katalin Ágnes annyit jegyzett meg a dokumentumhoz, hogy „el nem küldött”, gépelt, keltezés nélküli, csonka levél.⁷ Erre a „tizenkét és fél oldallá” gyarapodott iratcsomóra célzott Szabédi *elküldött* levelének bevezetőjében, hozzáfűzve, hogy megjegyzéseit nem tartotta „»kimerítőek«”-nek, és ezért „bosszankodva” hagyta félbe „a hosszúra nyúlt levél írását”.⁸ Jelen sorok írója 2022. tavaszi helyszíni kutatása során a leltár alapján azonosította be a hagyaték e becses darabját.⁹ Azonban a másik, az *elküldött* levél eredetijének vagy másolatának nem bukkan a nyomára.

2.

■ Az irodalomtörténet-írás mindmáig többnyire leíróan, a politikai eszmétörténettől elszigetelten méltatta a költő-tudós e művét, amelyről a korábbi filológiai kutatásnak tudomása sem volt.¹⁰ Szövegváltozatai válaszul íródtak Szemlér Ferenc 1937. július 20-i körlevelére, amellyel a brassói ügyvéd-újságíró egy „megírandó” tanulmánya kapcsán három kérdéssel kereste meg néhány erdélyi magyar íróársát, köztük Szabédit is: „1) Mi a »transzszilvanizmus«, úgy ahogy azt az erdélyi »irodalmi hőskor« nemzedéke értelmezte, és miképpen értelmezed Te ezt a fogalmat? 2) Milyen mértékben befolyásolt Téged irodalmi alkotásaidban a »transzszilvanizmus«? 3) Gondolod-e, hogy a transzszilvanizmus élő és ható jelenség ma is az erdélyi irodalomban vagy talán esetleg közéletben?”¹¹

Szabédi értekezésmélységű, a többiekét terjedelemben és tartalmi sokrétűségben messze meghaladó¹² fejtegetéseivel a három szempontot hol külön-külön, hol inkább összevontan vette szemügyre. Leglényegesebb átfogó tételével megkülönböztette a „tájtranszszilvanizmus”-t és az „országtranszszilvanizmus”-t. Írásán végighúzódik az a szándéka, hogy minél világosabban kimutassa e két gondolati-lélektani építmény szerkezeti sajátosságait. Eközben a saját eredményekben kételkedő alkotó nyughatatlanságával önmagával is vitatkozott, megoldást felvillantva, majd elhalasztva, mint éppen az egyik és a másik erdélyiségtípus leírásával kapcsolatban. „Ez a szétválasztás nagyon fontos”, morfondírozott az elküldött levélben, „habár megjegyzendő, hogy a transzilvánizmus képviselői gyakran a tájtranszilvánizmus és országtranszilvánizmus amalgámját nevezték egyszerűen transzilvánizmusnak, ami nem azt jelenti, hogy a kettő összeegyeztethető, hanem valami egyebet, ami csak lélektani úton érthető, azt, hogy az ember nem mindig azt akarja, amit mond, sőt nem mindig azt akarja, amit gondol (s nem mindig azt gondolja, mit akar stb. à la Karinty).”¹³ Ezt a gondolatsort az el nem küldött változat így fejezi ki: „Helytelenül beszéltem azonban két transzilvánizmusról. Inkább arról lehet szó, a hőskor nemzedéke az erdélyi jellegzetesség magyarázatára két egyenlő súlyú érvet sorakoztatott fel s a transzilvánizmus különböző képviselői hol az egyik, hol a másik érv felé hajlanak inkább, de

egyik sem kizárólagosan. Ámbár teljes joggal feltehető a kérdés, hogy a transzilvánizmusnak ez a kettős arca olvadhat-e egyáltalán harmonikus eggyé, nem áll-e egyik ellentétben a másikkal, és mi nem bűvészmutatvánnyal állunk-e szemben, víznek és tűznek látván látszat-ötvetét. Gondolj csak a tájtranszilvánista Reményik integer magyarságára (jobb szó híján mondom integer, remélem, érted, mire célzok). És hogy mégis elmondhattam, hogy helytelenül beszélek két transzilvánizmusról, nem azt jelenti-e, hogy a transzilvánizmus »úgy, ahogyan azt az erdélyi irodalmi hőskor nemzedéke értelmezte«, egy képtelen amalgám, *csak éppen nem vették észre?*¹⁴ A szövegösszevetés e példája a Szabédi-levél két szövegvariánsának egymáshoz fűződő általános viszonyát szemlélteti: az el nem küldött változat helyenként ugyanarról a szemponttól mást is mond, illetve ugyanazt az összefüggést másként találja. Tehát több mint puszta ujjgyakorlat a postázott levélhez, de kevesebb egy önálló tanulmánynál, amely eredetiségével megváltoztatná a szerző mondanivalójának a lényegét.¹⁵

Szabédi Áprily Lajost és Reményik Sándort nevezte meg a tájtranszilvánizmus fő képviselőiként. Előbbit az 1923-as *Tetőn* című költemény „vasárnap reggel a hegyekre mentem” sorával szólaltatta meg.¹⁶ Utóbbinak azon két évéből idézett, amikor Reményik *Végvári* is volt, és mereven idegenkedett a megszülető Nagy-Romániától.¹⁷ Az 1920-as *Csak így...* következő versszakában hegyek biztosítják a valóságtól való menekülést: „Menedékem: / A nagy hegyek, / Az élet fölött / elmegyek.”¹⁸ Az idegen-ség érzete is kitapintható, ha hozzáolvassuk a befejező két verssort: „S köszöntöm őt, ki zajlik, és pihen: / Én, örök vándor s örök idegen.”¹⁹

E két irodalmi szövegpélda az elküldött és az el nem küldött változatba részben eltérő megfogalmazásban került be. „Reményik és Áprily tájtranszilvánizmusa” az elküldött változatban „kísérlet annak bizonyítására, hogy a Magyarországtól elszakadt, románná lett Erdély azonos az 1848-ban Magyarországhoz csatolt Erdéllyel. Hiszen a hegyek és fenyők nem változtak, funkciója abban merül ki, hogy a *Romániába szakadt magyarság számára pótolja a pillanatnyilag elbukott nagy magyar állameszmét*. Így tehát arra vigyázz, hogy véleményem szerint a transzilvánizmus ebben a formájában nemhogy szemben állana a magyar állameszmével, hanem egyenesen annak folytatása a megváltozott államjogi körülmények között. A tájtranszilvánizmus lényegében a milléniumi magyar állameszme búvóhelye, katakombája.”²⁰ Az el nem küldött levélben a „tájtranszilvánizmus két legkiválóbb képviselőjétől” vett ugyanazon sorok az eszme „menekülésjellegét” jelzik azon szerzői figyelmeztetés kíséretében, hogy „a transzilvánizmus »értelmét« semmi esetre sem lehet úgy megtalálni, hogy elfogadjuk a cenzúrázott definíciókat. Rejtekszavakkal állunk szemben.” Szabédi rögtön megfejtette, hogy miért: „A tájtranszilvánizmus tájéka, a hegyek s ezzel a tájékkal, a hegyekkel való barátkozás éppen az *unió embereinek a menekülése Transzilvániától, az adottságtól, a Romániához csatolt Erdélytől*.” De mivel a transzilvánisták

ezt nyilvánosan nem mondhatták ki, érvelt Szabédi, a tájtranszilvanizmus egy „mesterfogással” egygyé ötvözte a valójában nem azonosnak érzett magyar és román Erdélyt. Így nem hágtá át a román politikai elvárást, miközben befelé tudatosította, hogy a „tájék megmaradt nekünk”. A „tájék” így „éppen tagadása a románná lett Erdélynek”, ekként – tért vissza az okfejtés az elküldött változat medrébe – „mentsvár, búvóhely, az unió katakombája”.²¹

Szabédi az országtranszilvanizmusnak is kétarcúságot tulajdonított: „A passzivitásból való kilépés bizonyos mértékben elfogadása az új impériumnak. Az az országtranszilvanizmus is. Bizonyos mértékben, persze. Mivel Magyarország keretein kívül kell élnünk, lehet élnünk Magyarország keretein kívül (vö. a Makkai nem lehet-jére adott válaszát Reményiknek: lehet, mert kell). Az országtranszilvanizmus tehát tagadja a nagy magyar állameszmét, ez a *színe*. Nem kevésbé tagadja, bár írásban természetesen ezt nem fektetheti le, a dáko-román eszmét is, ez a *fonákja*. Tartalma: Erdély mint ország (keleti Svájc).”²² Szabédi – Reményik „az élet felett elmegyek” sora után – állította azt a tájtranszilvanizmusról is, hogy „*színe* a Tájék, *fonákja* a Végvár. Ebben az értelmezésben oldódik egységbe a Reményik-vers a Végvári-verssel, az erdélyi költő, Áprily, a bar-madasi iskolaigazgatóval, Jékelyvel. Ezt a megállapításomat fontosnak találom, mert értetlen és gyerekes vád nemegyszer érte a »Tetön« költőjét, hogy hűtlen lett önmagához; ez nem igaz. Áprily ma is transzilvanista, csak tudni kell, hogy mit jelent az ő transzilvanizmusa: az unió igenlését és az unirea tagadását. Minden más értelmezés helytelen.”²³

Szabédinak Áprily pártfogolása külön eszközt adott a kezébe, hogy ki nyilvánítsa tájtranszilvanista rokonszenvét. Levelének mindkét változatában idézte az 1929-ben Magyarországra áttelepült költő-tanár 1934-ben Kecskeméten megjelent *Az aranymosó balladája* kötetének *Rönk a Tiszán* ciklusát, a *Jaj, a vihar* öt versszakából négyet, benne a „Jaj, az erdélyi tölgyesek / vörös haddal jönnek utánam” sorokat, majd a befejező versszakot, bizonyítékkul, hogy Áprily nem lett hűtlen Erdélyhez: „*Jaj, a tüzem, beteg tüzem / most foszlik füstje lomha köddé. / Az erdőn elveszett a nap, / jaj, nem kerül meg soha többé.*”²⁴

A tájtranszilvanizmusról el is tértek a szövegrészek ott, ahol Petőfi Sándor az 1846. október 26-án kelt *Erdélyben* című verssel szerepel. „A Tájék”, kezdődött az elküldött változat Reményik *Csak így...* versére visszautaló illető bekezdése, „mint láthatod, egy szellemi magaslat, egy gondolati hely, ahová el lehet menekülni a valóság talajáról, *ahol változatlanul a régi minden*. Ünnepies jellege (vasárnap), valamint irreális jellege (az élet felett) kétségtelen. Ez a transzilvanizmus egyáltalában nem jelenti az új, a megváltozott viszonyok igenlését, hanem ellenkezőleg, annak merev tagadása.” Itt írta le Szabédi saját véleményét, azt, hogy „nincs külön erdélyi szellemiség”, tehát „hogy szellemi jelenségeink mind a magyar génusz megjelenési alakjai –, mely száz évvel korábban ezeket a szavakat fakasztotta Petőfi ajkán: „Az forra bennem, az fájt én-

nekem, / Hogy egy nemzetnek két országa van, hogy / E kétországos nemzet a magyar!”²⁵ Az el nem küldött gépirat a rejtett jelenség fogalmát szőtte be a kétarcúságot ábrázoló, ugyanabban a reformkori versben kicsúcsosodó gondolatmenetbe: „Akármilyen homlokegyenest ellenkező is legyen ez a kétféle megfogalmazása a transzilvánizmusnak, van egy közös vonásuk. Mind a két megfogalmazás szerint *vannak, léteznek* többé-kevésbé abszolút érvényű, többé-kevésbé sub specie aeternitatis veendő transzilván jellegzetességek. Ez a két magyarázat, értelmezés nemcsak dogmatikus transzilvánizmust, hanem, hogy úgy mondjam, *elvi* transzilvánizmust tételez. De, bár a tudat síkján törvénynek teszik meg a szükségét, nem fordulhatunk-e mi a »szükség« tudat alá merült gyökereihez, azokhoz a gyökerekhez, melyek a tudat síkjába bukkantak Makkainál, és nem beszélhetünk-e egy cryptotranszilvánizmusról, nem mondhatjuk-e azt, hogy a transzilvánizmus úgy, ahogyan a hőskor nemzedéke értelmezte, egy cenzúrán átszűrt *aequivalense* annak az érzésnek, melynek majdnem száz évvel ezelőtt Petőfi ekként adott kifejezést: »Az forra bennem, az fájt énnekem, / Hogy egy nemzetnek két országa van / S e két-országos nemzet a magyar!«”²⁶

Szabédi az eszme két irányzatát tehát nem aszerint különböztette meg egymástól, hogy az egyik vagy a másik kétarcú volt-e; hiszen mindkettőt annak tartotta. Ellentétjüket az országtranszilvanizmus módszerével magyarázta, egyetlen szerzőre hivatkozva. Áprily és Reményik – meg Petőfi – elméleti ellenlábásának, Kós Károlynak a világnézeti és a nemzeti szempont hamis rangsorolását róta fel: „És mindjárt megmondom, hol van a főbaj. Az országtranszilvánizmus, mikor az »erdélyi szellem«-ben egy európaibb, egy nyugatibb szellemet vélt felfedezni (ezt főleg a keletibb magyarországiakkal szemben), némileg belekerült a rosszul értelmezett marxizmus malmába. Mégpedig olyanformán, hogy történet szemléletében a nemzeti szempontokat másodlagos fontosságúakká degradálta s nevezetesen azt tanította, hogy az egységes Erdélyben voltak ugyan társadalmi különbségek, de ezek sohasem voltak nemzeti különbségek, itt nemzetiségi perpatvar sohasem volt [...]”²⁷

Friss szemléltető anyagot kínált Szabédinak Kós *Budai Nagy Antal* című színdarabja „Mert hiszen alkalmazva ezt a mai állapotokra – s kétségtelen, hogy a Kós darabja a mát akarja a múlttal tanítani – mi mást jelent ez, ha nem azt, hogy a román paraszt szolidárisabb a magyar paraszttal, mint a román úrral.”²⁸ A szövegben másutt is felcsillanó nyelvi és értelmezési leleményből a kósi erdélyiség „marxista” tanát a másik oldalról is leleplezni javasolta: „Forgassuk most a polgári rétegek számára nyújtott oldalára a tételt, s nem így hangzik-e?: a magyar úr szolidárisabb a román úrral.”²⁹ Az elhibázott történeti értelmezésnél még nagyobb súllyal nyomtatba az időszerű valóság állítólagos semmibevétele: „Szörnyűség a transzilvánizmus, mert tanításai *nem a valóban adott helyzetre épülnek, hanem elképzelt Erdély, Erdélyország lebeg szeme előtt*. De ez az elképzelt Erdély nemcsak nem valóság, hanem megvalósítása felé egy lépést sem

szabad tenni. Egy lépést sem szabad tenni... az országtranszilvánizmus vakvágányra szaladt. Minden tanítása csak egy független Erdélyben érvényes, ahol a magyarság hozzájutna az őt megillető politikai súlyhoz, teljesen érvénytelen Romániában. A transzilvánizmus az erdélyi népek viszonyát abból a szemszögből nézi, hogy a magyarság egyike az államalkotó nemzeteknek, programot csak az államalkotó magyarság számára tudna adni, *már pedig mi Romániának egyik országos arányban nem is túlságosan jelentős kisebbsége vagyunk.* Ez a valóság.”³⁰

Reményik méltatása és Kós bírálata a nemzeti – a magyar – kötődés elsőbbségét domborította ki a regionálissal – az erdélyivel – szemben. Szabédi a két mérce közötti döntő különbséget egyrészt a tájtranszilvánizmus azon tulajdonságából vezette le, hogy „csak az erdélyi magyarságot tartja szem előtt, és azt mondja, hogy az erdélyi magyar különbözik a magyarországitól, de mégis egy vele (Reményik hasonlata: az összeomlás fellegein *a magyar nap* sugarai törtek szivárvánnyá; ez az Ő szóbeli közlése, nem emlékszem rá pontosan, hogy hogy mondotta). Természettudományi hasonlattal: a magyar a genus (pl. equus), az erdélyi a species (pl. equus caballus, vagy equus asinus).”³¹ E védelmezett felfogásból másrészt Kós magyar szempontból beszűkítőnek tűnő, erdélyi szempontból tágulónak láttatott nézetrendszerre kérdőjeleződött meg: „Ezzel szemben az országtranszilvánizmus »erdélyi szellem«-en egyáltalán nem a magyar szellem variációját érti (folyvást természettudományi értelemben), mert az erdélyi szellem gyökerei még a magyar államalapítás előttre nyúlnak (I. Országépítő c. regényét), szóval az nem magyar termék. Nem is csupán az erdélyi magyarság életében jelentkezik alakító erőként, hanem éppen úgy az erdélyi románságéban és németségében is. Meghatározója nem geográfiai, hanem történelmi mozzanat: az erdélyi népek évezredes – talán több évezredes – együttélése. A geográfiai mozzanat itt csak közvetve játszik szerepet: Erdély olyan geográfiai egység, mely a benne élő népeket *egy állam* alkotására kényszeríti. Tehát az Erdélyben élő népek szellemiségének megfelelő államelmélet nem a nemzeti (vagy éppen: faji) államra, hanem a nemzetiségi államra (keleti Svájc) támaszkodhatik mint eszményre. Kimutatható ez az Erdélyi Szellem az itt élő népek mindegyikének művészetében (pl. építkezés), eszejárásában stb. Természettudományi hasonlatom folytatásával: ez az erdélyi szellem az equus caballus és equus asinus keveredése: öszvérjellegű. Itt egyik nemzet sem élhet külön, zárt életet, nem is élt soha (vö. Budai Nagy Antal). Az erdélyi irodalom nem a magyar irodalom változata, azzal nem egy gyökérből hajtott, mások a meghatározói, nincs közös vérkeringésük. Mindössze közös gyökereik is vannak. Ez a konszolidált transzilvánizmus, melynek jegyében született a Helikon, irodalompolitikában a *kultúrközeledésnek*, országos politikában a *hídnak* a szószólója.”³²

Szabédi már három évvel korábban sem azonosult az erdélyi különvalóság kósi feltételezésével. Vajon – szólott hozzá Kós 1934-ben megjelent történeti regényéhez a *Protestáns Szemle* hasábjain – „a központosított

Magyarország a helyes koncepció, avagy a Gyula többé-kevésbbé független Erdélye? István elkergette Gyulát, de »Erdőelvére – mondja egy helyt – nem megy senki most. Csak békeességben legyenek ott a népek, én nem bántom őket, és más se bántsa«. Ha ez transzilvánizmus”, zárult a budapesti lap 1934-es évfolyamában a nyersen határozott kolozsvári bíráló, „akkor a politikusok Kósnak semmi hasznát nem vehetik. Ebben a transzilvánizmusban nincs politikum”.³³ A politikumot Szabédi három évvel később írott, elküldött és el nem küldött levelében egyaránt Erdély Nagy-Románián belüli elkülönítésének az óhajában látta, valamint – főként, kedvezőtlen visszaigazolásként – abban, hogy ezt az erdélyi magyar kívánalmat nem kísérte sem román, sem erdélyi német helyeslés. „Mondom, Svájc mint tény nem érv”, fogta cáfolhatatlanra ellenvetését, „mert vele szemben mint tény van a jelenlegi Románia is.”³⁴

3.

■ Szabédi lényeges megállapításai – élükön megcsiszoltan – felfedezhetőek a körlevél feladójának 1937-es vitaindítójában és egy 1938-as utóelemzésében, neve azonban e két cikk egyikében sem fordul elő. Meglehet, hogy a talán eleve hasonlóan vagy azonosan vélekedő címzett az *Erdélyi Helikon*ban a korhangulat tartogatta politikai kockázat miatt nem hivatkozott rá. Cikkében meg is jegyezte, hogy „a kérdés mélyebb vizsgálatát ugyanazok a politikai okok gátolják ma is, mint amelyek annak idején a transzilvánizmust arra kényszerítették, hogy szinte kizárólagosan irodalmi téren nyilatkozzék meg”.³⁵ Szemlérben éppen Szabédi sorainak hatására tudatosulhatott, hogy a „transzilvánizmus elsősorban csakugyan nem irodalmi, hanem politikai fogalom volt”.³⁶ A cikkébe Szabédi leveléből bekerült további meg- s rálátások közül a következők a legjelentősebbek: 1. A transzilvanisták a maguk elméletét úgy tálták, mintha azt igazolta volna már a gyakorlat; 2. Erdélyben nem a regionális közösségi tudat összhangeresése, hanem a nemzeti érdekek vezérelte különfejlődés zajlott a nagy román és – a hitleri birodalom felé tájékozódó – *külhoni német (auslandsdeutsch)* mozgalom révén; 3. Az erdélyi magyarok Nagy-Romániának csak egyik kisebbsége, nem „az erdélyi társadalmi közösséget alkotó népek teljesjogú tagja” voltak.³⁷

Szemlér – a régebbi szakirodalomba bevonult tévhittel ellentétben³⁸ – nem számolt le teljesen a transzilvanizmussal, hanem legalábbis értelemszerűen egyetértett azon értelmezésével, amelyet Szabédi Áprilyval és Reményikkel kedvezően méltatott. Elfogadta a nála nevesítetlen Reményiknél kiemelten fontos összmagyar, a „törzsország”³⁹ felé mutató irányát, valamint a többször említett Kuncz Aladár⁴⁰ szorgalmazta összeurópai viszonyulást. Ugyanakkor egyedül a „törzsországgal”, vagyis Magyarországgal „való viszonyban” volt hajlandó „talán »erdélyiségről« beszélni”.⁴¹ Kuncz európaiságával kapcsolatban viszont úgy állította be – tartalmában megkurtítva – az erdélyi gondolatot, mintha az nem lett volna „egyéb, mint a humánium, vagy Európa, és ez senkit sem jogosít fel kü-

lön »erdélyi vonások« keresésére”.⁴² Kuncz valójában 1931-ben bekövetkezett haláláig az európaiság, magyarság és erdélyiség hármasszövetségét fürkészte, miután 1923-ban Budapestről áttelepült Kolozsvárra.⁴³

Szabédi hatására vall továbbá, hogy Szemlér elsősorban – a cikkében meg nem nevezett – Kós Károly azon tételével vitatkozott, hogy az „el-múlt évszázadok folyamán Erdély önálló államisága kifejlesztett bizonyos »erdélyiséget«”.⁴⁴ Nehezményezte, hogy a „transzilvanisták szerint a bizonyítékok egész tömege” állott a kortársak rendelkezésére arról, hogy „az erdélyi bélyeg (amelynek egyetlen megfogható jele az »erdélyi liberális szellem«) felfedezhető volna valamennyi erdélyi népen”.⁴⁵ A „történelem azonban”, mondott ellent, „sajnos azt mutatja, hogy Erdélyben a népek nem egymás *mellett*, hanem mindig egymás *fölött* vagy egymás *alatt* éltek”.⁴⁶ Kritikájának e részét következőképp kerekítette le: „A transzilvanizmus legnagyobb baja az volt, hogy kitalálói, kevés kivételtől eltekintve, nem voltak tisztában az erdélyi szászok lelki berendezésével, és egyáltalán nem ismerték a románokét, hiszen saját bevallásuk azerint nem is tudtak románul. Ezzel pedig állításaik és érveik alapja dől meg. Transzilván jellegzetességeket felfedezni olyan művekben, amelyeket nem értünk és olyan emberekben, akikkel nem tudunk szóba állni – feltevére, ha ők akarnak, vagy akartak egyáltalán szóba állni velünk – szinte szinte közel jár az irodalmi, tudományos és politikai meg gondolatlan-ság határaihoz.”⁴⁷

Erre a személyeskedés határait súroló éles vádra a megszólított idősebb kortárs az *Erdélyi Helikon* egyik következő számában kioktatónan ingerült hangnemben válaszolt: „Talán helyesebb és – illendőbb volna bátor be- és kijelentések és ígéretések helyett komoly, művészi és pozitív eredményt felmutatniok, ami más és több és értékesebb, mint az öregek »zord velőssége vagy színes szószaporítása«.”⁴⁸ A tartalmi lényegét illetően Kós szavát tette Szemlér kritikájának összmagyar indítékát: „Számukra *csak* a törzsországi, pontosabban a pesti irodalom eszmei és formai útmutatása irányadó. A fiatal írók számára Erdély csupán üres, semmit sem jelentő, semmit sem tartalmazó »jelszó«, melyet »józanságuk, egyszerűségük, valóságérzékük« az öregekénél »tisztultabb művészi szemléletük« és »fokozottabb stílus lelkiismeretük« nem tűrhet meg...” Majd transzilvanizmusát a következő képletbe sűrítette, egyben nyomatékosan, még ha nem is kijelentőlegesen magyar jellegűre csiszolta: „S az igazság az, hogy az erdélyi írók öreg generációja számára a »transzilvanizmus« bizony nem *előre kitalált jelszó*, hanem tradíció, történelmi tudat, akarat, reménység és mindenekfelett szilárd, megingathatatlan – hit. Hite annak, hogy a mi hazánk – Erdély.”⁴⁹ Külön figyelemre méltó ennek az összetett kijelentésnek a kétsíkú jellege: az egész régió birtoklásának egyfelől hitbe ágyazott akarat, másfelől kétes bizonyossága, amely megtörténtét függőben, akár egy későbbi időpontra hagyta. Ha a szerző idevágó korábbi politikai publicisztikájában nem is fogalmazott mindig maradéktalanul szabatosan és okadatoltan,⁵⁰ akkor legkésőbb e cikkéből

kiderülhetett a figyelmes olvasó számára, hogy erdélyisége nem a maga idejének Erdélyéről, hanem a jövő Erdélyének Kelet-Közép-Európában elfoglalandó helyéről szólt.

Kós a két világháború között e témakörben mindenekelőtt azt a kétrészes kérdést feszegette, hogy Erdély milyen volt a múltban, és milyen legyen a jövőben. Szemlér viszont ellentmondásosan hol azt róta fel neki, hogy nem ismerte korának valóságát – és a történelmet sem hitelesen értelmezte –, hol azt, hogy vágyálmát kergetett. „A transzilvanisták módszere durva dedukció volt”, botlott a vitaindító saját alaptételébe, „ahol az elmélet született meg először, és az empiria meglehetősen háttérbe szorult.”⁵¹ Kós e téren ugyanis számtalanszor, bár sokszor csak jelzésszerűen kinyilvánított szándéka szerint legkésőbb 1920 óta nem – vagy nem csak – a valóság kutatásának, hanem a beleérző történetfilozófiának és a látomásos jövőtervezésnek szentelte szellemi erejét.⁵² Szemlér tehát olyasmit kért számon tőle, amit ő nem is akart nyújtani. A vitaindító általában olyan tényyszerűséget hiányolt a korai húszas évek erdélyi magyar politikai eszmeiségében, amelyet a nemzeti önkormányzatokra tagolódoan autonóm Erdély álmképe nem is ígért. Szerinte a transzilvanizmus „végleges lezárulása”⁵³ zajlott éppen, holott az ideológia kívánt terméke még nem is jött létre.

Kós válaszában a kérdőre vont ideológia természetes, de kezelhető fogalmi pontatlanságait vállalva célzott a területi önállóságra hajtó transzilvanizmusra.⁵⁴ Vagyis egy olyan áramlatra, amely nem egy létező állapotot akart megőrizni, hanem egy elképzeltet kívánt megteremteni. Azt, hogy mítoszt kergetett-e, nem tudományos veretessége, hanem politikai hatékonysága döntötte el. És mivel az utóbbi: tulajdonképpeni vizsgáján megbukott, nem tudhatjuk, hogy Szemlér egy már létező erdélyi föderáció polgáraként is előállt-e volna bírálataival? Annyi gyanítható, hogy a *Jelszó és mítosz*-vita hasonszórú résztvevői sem sorolták magukat egy ilyen regionális államalakulat ádáz ellenfelei közé. A transzilvanizmus e típusát nem – vagy nemcsak – azért utasították vissza, mert egy *évtizeddel korábban* nem vált kerek egész koncepcióvá, hanem főként azért, mert a *maguk idejéig* nem valósult meg. E kijózanodásra enged következtetni például Szemlér idézett megjegyzése, amely szerint az első világháborút követően politikai okokból szaporodtak el az ideológia irodalmi megnyilatkozásai anélkül, hogy ezzel gyengítették vagy semlegesítették volna a nagy-romániai korviszonyok ellenhatását.⁵⁵ Következésképpen „a kezdeti lendület és lelkesültség felismerhetetlenné tette” híveinek „azt az egyszerű és *ma már* vitathatatlan valóságot, hogy egy jelszót hangoztattak, egy mítoszt hirdettek”.⁵⁶

Az utóelemzés a *Korunk* egy évvel későbbi évfolyamában már a címébe fölvetett *táj* szóval jelezte Szabédi-közelségét.⁵⁷ Ebben Szemlér már enyhébben bírált s némi önkritikát is gyakorolt, ismét lemondva arról, hogy megadja a mind szemléletileg, mind módszertanilag nyilvánvalóan feldolgozott hatás személyes forrását. A „tájtranszilvanizmus” fogalmát he-

lyeselte, de – vélhetően a közlő folyóirat világnézetéhez is igazodva – kihagyta belőle a *törzsországgal* való kulturális egység vonzatát.⁵⁸ A jelen-ség leírásának eredetét nem Szabédihoz kötötte, akitől viszont átvette az irodalmi példákat, Áprilyt és Reményiket.⁵⁹ „Közönségesebb nyelven”, bocsátkozott részletekbe, „a táj hatásának ilyen megnyilvánulását hazaszeretetnek, tájhazafiságnak, »lokálpatriotizmusnak« nevezik, s egy ilyen táj-transzilvanizmust, a magam példáján okulva szintén létezőnek ismerhetek el. Valószínűleg ilyesmire céloz Babitsnak a *Pesti Napló* múlt évi karácsonyi számában megjelent cikke is.”⁶⁰ Többet, mint a „tájhaza képzetét”,⁶¹ most sem fogadott el. Amint előző évi cikkében, most is elpanaszolta, hogy Erdélyben magyar, román és német *tájhazafiság* csak külön-külön létezett, azaz úgy, hogy egymással nem szövetkezett.⁶² Ezért az *országtranszilvanizmus* szót most sem írta le. Azonban immár nevén nevezett megalkotójának annyit visszaszólt, hogy Kós Károlynak „nincs joga engem [...] hamisítónak vagy tudatlannak bélyegezni csak azért, mert – esetleg tévesen – nem fogadom el Kósnak a transzilván szellem ezeréves fejlődéséről szóló – esetleg téves – elméletét”.⁶³

A személyes szópárbaj kezdeményezője saját önmérséklésével a nagyromániai közélet viszonyaihoz is igazodott, amelyek meggátolták az Erdélyen belüli közös, magyar–román–német hang akár csak keresését. Szemlér újfent célzott a nyíltan őszinte beszéd akadályaira, amikor „feltűnő élességgel” megírt előző cikkének szigorú végkifejletét enyhítve bejelentette, hogy igyekszik „felfedezni azokat az elemeket is, amelyek a transzilván léleknek minden egyébtől való különbözőségét igazolják. Avagy legalább igazolják azt, hogy a három nép olyan közös – *nem politikai* – sajátságokat fejlesztett ki, amelyek egységes szempontból teszik őket megítélhetővé.”⁶⁴ Elsősorban Kósnak üzent, hogy e feltétel beálltáig hajlandó legalább arra hangolódni, hogy a transzilvanisták „az illető nép és ugyanannak a népnek más területen élő részei közt levő különbséget hangsúlyozzák”.⁶⁵ Ez a „nemleges transzilvanizmus”, amely „nem a három nép közös sajátságaiban, hanem mindeniküknek a közös lakóhelyen kívül való vonatkozásban felfogott egyedi különbözőségeiben nyilvánul meg”, annál is inkább megfelelt a korabeli román államhatalom elvárásainak, mivel – a szerző közbevetése szerint – meglétét nem lehetett „történelemmel, »transzilván liberális szellemmel« vagy huzamos együttéléssel bebizonyítani”.⁶⁶

4.

■ Szemlér körlevelének címzettjei közül Szabédi hatolt transzilvanizmus jelentésrétegeiben a legmélyebbre. Dolgozata 53 év múltán a többiekénél korábban érte meg első, további 13 év elteltével elkülönített tételként második kiadását. E kései kitüntetésre általa is rászolgált, hogy a két világháború közötti transzilvanizmussal foglalkozó politikai eszmétörténet-írás egyszerre két műfajban értékesítheti: forrásként – hiszen Szabédi transzilvanista volt a maga nemében⁶⁷ –, de szakirodalomként is.

Külső, tudósi nézetből megszületett értékelései közül azok a legmaradandóbbak, amelyek az erdélyi ideológia mindkét irányzatának színére és fonákjára, az transzilvanizmus kétarcúságára, valamint – közvetve – a nemzeti és a regionális öntudat korántsem viszálymentes összefonódásaira vonatkoznak. E két általános láttelel éppen időtálló jellegénél fogva az eddigieknél körültekintőbb további kutatásokra ösztönöz, amelyeknek főszereplői között ott a helye Kós Károlynak és Reményik Sándornak is.

A korabeli erdélyi magyar szellemi élet e két oly különböző természetű egyénisége Szabédi vázolt szemszögében nem ugyanazt az erdélyiséget testesítette meg. Csakhogy, amire Szemlér levelezőpartnere mintha ráérezett volna,⁶⁸ Kós országtranszilvanizmusa és Reményik tájtranszilvanizmusa 1937-ig már összesimult. Ugyanis a magyar–magyar kapcsolatrendszer, amelyben Szemlér fennebbi cikkében egymástól eltávolítani igyekezett a román–magyar államhatáron inneni és túli részeket, Kósnak a harmincas évek során egyre fontosabb lett. Reményik pedig a korszak második évtizedében saját erdélyiségét nem az addig magyar főirányú felfogásának elmélyítésével, hanem kiegészítésével: egész Erdélyre való kiterjesztésével fejlesztette tovább. A Szabédinál kétfajta erdélyiséget eredetileg döntően a magyar egység gondolat fő iránya különböztette meg egymástól: a tájtranszilvanizmus *összmagyar*, az országtranszilvanizmus *összerdélyi* képletben tükröződött. De Reményik az évek során fokozatosan közeledett Kós felfogásához, Kós pedig az övéhez.⁶⁹

Igaz, hogy amikor Kós az összmagyar hangsúlytöbblet értelmezésére betekintett a kulturális és politikai eszmetörténetbe, akkor ennek magyarországi és erdélyi vonulatát egymástól el is különítette. A magyar egységet eszmeileg meg is bontotta – de úgy, hogy „Erdély különvaló és önálló képzőművészeti fejlődése” nála sem torkollott a magyartól eltérő közegbe.⁷⁰ Ezzel nem elsősorban vagy nemcsak a regionális magyar–román–német együttműködés kívánalmára, hanem inkább ennek egyik alapfeltételére utalt: a magyar fél erdélyi rátermettségére, amely egyúttal nemzeti egységképeségre vallott. Az így is, úgy is érthető szándékát aztán nemegyszer magyaráznia kellett. Jelentősebb ilyen megszólalásainak egyike az Ifjúsági Keresztény Egyesület kolozsvári protestáns diákegyesület *Ifjú Erdély* folyóiratának 1930. évi egyik számában olvasható. „Erdély állam volt”, idézte hosszan körkérdésre beküldött válaszában Ady Endre 1905-ös *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című esszéjét: „És keressünk. Valahol. Akárhhol. Erdélyben? Erdélyben!” Majd befordult saját hétköznapjaiba: „A sors rettentő fordulása azután arra kényszerített minket, akik az ő akaratából ma már csak erdélyiek vagyunk, hogy vállaljuk új sorsunkban magyarságunkat”. Innen, a *csak erdélyiek* szemszögéből kezdte megválaszolni a szerkesztőség kérdését: „És most talán meg kellene felelnünk arra, hogy hát mi is az erdélyi gondolat?” A következő mondatból azonban ekképp tompította az olvasói várakozást: „De erre én egyenesen nem tudok válaszolni. Ha csak ezt nem mondom, amit érzek: hogy ez nem más, mint az a másíthatatlan valóság, mely Erdélyt zárt

földrajzi egységgé tette”, az „ezeresztendő történet, mely külön való és más volt, mint az Erdélyen kívüli népek és területek története, amely a maga különvalóságával örök időkre és kitörölhetetlenül véste bele magát minden erdélyi ember lelkébe”.⁷¹ Az 1930-as években Kós többször szembesült azon részben maga gerjesztette kihívással, hogy bizonygassa: „nem valami ködös transzilvánizmusra” gondolt.⁷² De e pontosításaival sem árult el többet annál, amit politikai esszéiben közölhetőnek vélt. Annyit mindenestre elárult magáról, hogy nem mondott le Erdély legalább eszmei birtoklásáról, amint ezt – az éppen idézett cikkeinek hullámhosszán – a *Jelszó és mítosz*-vitában, mint láttuk, korhű madárnyelven ki is fejezett.⁷³

A transzilvánizmus – jelen dolgozatban tárgyalt – önvizsgálata a harmincas években megélt, különösen a nemzedéki vitákban is összefüggött az elvesztett *haza* és az elcsatolt *szülőföld* eszmei szembesülésének a kihívásával. Kós és Reményik példájában a fogalompáros erdélyi pillérének jutott az elsőbbség, amely burkoltan a Nagy-Romániától való idegenkedést jelentette.⁷⁴ Az erdélyi szülőföld politikai értelemben is megragadható jelképszerepe ragadható meg a világháború óta második értelmiségi nemzedék 1937. október 2–4-i Vásárhelyi Találkozójának programadó vitaanyagában is, amelynek előzményei visszakövethetőek az évtized elejéig.⁷⁵ A *fiatalok* kritikája az *öreg*ek transzilvánizmusával szemben, amelybe a korábbi szakirodalom beleértelmezte a marxizmus erősödő befolyását és a román államiság iránti hűséget,⁷⁶ valójában a kisebbségi kérdés nagy-romániai kezelése ellen irányult, amikor – mint Szemlér – a Trianon óta mérlegelésre javallott regionális nemzeti egyezkedések eshetőségét mítosznak minősítette, ugyanakkor átvette a világnézetek feletti erdélyi magyar önállósági tudat és akarat ápolásának a követelményét az idősebb nemzedék elvi készletéből.⁷⁷ Ezzel nem a kommunista osztályharcos népfront jegyében járt el, hanem a nemzeti érdekekben gyökerező egység gondolatot próbálta a gyakorlatba átültetni, amely már az 1920-as évek eleji erdélyi magyar pártosodásban kialakult, és az Országos Magyar Párt 1922. decemberi megalakulásától a korszak végéig a kisebbség politikai életének egyik fő irányelve maradt.⁷⁸

A Vásárhelyi Találkozó, amelyen Szabédi – Szemlérrel ellentétben – nem vett részt,⁷⁹ a magyar kisebbség érdekképviselőjének új útjait volt hivatott kitaposni. A szervezkedő „fiataloknak máris sikerült az”, bizonygatta a gyűlést beharangozó közlemény, „amit az »öregek« hiába próbáltak: megkerülték, vagy átlépték a társadalmi osztályok választófalait, hogy a kisebbségi magyarság első vonalba helyezett népi-nemzeti kérdéseiről, kulturális, gazdasági és politikai feladataiért együttes erővel dolgozhassanak, vagy ha kell, harcoljanak”.⁸⁰ A meghívó néhány nappal a gyűlés előtt közölte a nemzeti önállósulást és a társadalmi rétegek együttműködését követelő programot: „Ezek az alapvető tételek: 1. Támogatunk és szolgálunk minden olyan törekvést, mely az erdélyi magyarságot tudatosra és erőssé teszi arra, hogy sorsát önmaga irányítsa. 2. Szüksé-

gesnek látjuk társadalmunk átformálását abból a célból, hogy az erdélyi magyarság egyetemes érdekeinek a síkján az osztályok közötti választófal eltűnjék. A falusi kisbirtokosrétegnek és a munkásságnak kell alkotnia azt az erős nemzetiségi testet, melyet a nevelő értelmiséggé átalakult középosztálynak kell szolgálnia. 3. Fel kell ébreszteni és táplálni kell azt az öntudatot, mellyel az erdélyi magyarság sikeresen ellenállhasson minden olyan támadásnak, amely öt nemzeti értékeiben és jogaiban veszélyezteti.”⁸¹ Tamási Áron, az előkészítő bizottság mérvadó alakja, már hetekkel korábban bejelentette ezt az igényrendszert, amely tartalmilag összezsengett a Trianon utáni hőskor transzilvanizmusának autonómiakonceptiójával.⁸²

Az a régebbi szakirodalmi vélemény, amely szerint a *Jelszó és mítosz*-vitában a Szemlér körlevelére válaszolók csoportjában „valamennyien elvetették a transzszilvanista ideológiát”,⁸³ egyrészt pontatlan, amint maga Szabédi Szemlérnek írott levele tanúsítja. Másrészt felszínes, mivel nem fed fel, hogy az erdélyiség elvi megkérdőjelezése mögött Nagy-Románia elutasítása húzódott meg. Szemlér három évtizeddel később felidézte, hogy annak idején levelezett Szabédival a Vásárhelyi Találkozó folytatásáról, amelyre azonban nem került sor. „Engem pedig”, ütötte meg visszaemlékezésében az önkétely hangját, „a transzilvanizmus általam talán meggondolatlanul és időszerűtlenül kirobbantott vitája valahogyan még sűrűbb magányba kényszerített.”⁸⁴

5.

■ Szemlér 1937-ben úgy vélte, hogy a transzilvanizmus „megfutotta pályáját”.⁸⁵ Bár az 1970-es években árnyalta ezt a véleményét,⁸⁶ az irodalomtörténeti szakirodalomban mégis eredeti nézete honosodott meg.⁸⁷ A *Jelszó és mítosz* témakörben ugyanazon szakág egyik szerzője évezredünk elején maradéktalanul azonosult a korabeli vitaindítóval. Vallasek Júlia a tárgyi jelentéktelenségig mitizált, megszámlálhatatlanul sokarcú transzilvanizmus bírálatának⁸⁸ a hatása alá kerülve utólag felrótta a hajdani címzett Kós Károlynak, hogy védekezésül „egyszerűen megismétli már korábról ismert körkörös érvelését”.⁸⁹

A kortárs és a nemzedéknyi idő után felmelegített kritika a harmincas évek második felét jelölte meg a transzilvanizmus végső szakaszaként. Mindkét esetben azzal a ténnyel kívánta magát – kimondva vagy kimondatlanul – igazolni, hogy *Erdélyország* vágyalom maradt, ahányszor Trianon után megoldási javaslatként szóba került. Ehhez a helytálló megállapításhoz azonban az éllovas országtranszilvanista célkitűzésének félreértése párosult. Szemlér – Szabédira visszavezethető – előfeltevésével, miszerint Kós kizárólag Erdély jelenének átalakításához keresett fogódzókat a múltban, figyelmen kívül hagyta mindkét cikkében a kósi igény legalább annyira jelentékeny másik szálát: azt, amelyik a jövőbe mutatott.

Szabédi transzilvanizmusértelmezésének másik kulcsalakja, Reményik, 1920-ban a repatriálás ellenkezőjével, az Erdélyben maradással tiltako-

zott Nagy-Románia létrejötte ellen. „Mi akarsz lenni, magyar vagy erdélyi?” E kérdése, írta 1930-ban a pályatárs Kós erdélyiségének méltatásában, tíz évvel korábban egymást kizáró eshetőségeket foglalt magába.⁹⁰ A következő évek során végleg meghaladta egykori *végváris* nemzeti radikalizmusát. A második bécsi döntésre következően is az erdélyi szülőföldet választotta – ezúttal azonban egykori saját és a mostani, Észak-meg Kelet-Erdélyre, a Székelyföldre kiterjeszkedő magyar államhatalom harciassága nélkül. A világháború – és nem utolsósorban az Erdélybe bevonuló magyar hadsereg – észlelése nyomán kifejlődött humanista eszményével különválasztotta az államot és a nemzetet, vagyis a hazát és a szülőföldet.⁹¹

A Kós- és a Reményik-minta történetében Észak-Erdély és a Székelyföld visszatérése a magyar államiságba próbára tette az önkormányzatiság alapelvét. Hiszen Erdély autonómiája nemcsak román, hanem magyar irányban is bizonyos elkülönülést feltételezett már az 1920-as évek első felében, amikor a transzilvanizmus a Nagy-Románián belül megcélzott regionális föderációért indított társkereső sajtóhírverést.⁹² Ezért 1940 ősztől bizonyosodhatott meg, hogy a második bécsi döntés következtében az a jövő köszöntött-e Erdélyre, amelyre azelőtt a transzilvanisták vártak. Szabédi önvizsgáló lényegkeresését dicséri, hogy 1943-ban a kolozsvári *Termés* című folyóirat „spiritus rectora”-ként⁹³ újra kibontotta a kérdéskört, amelyet hat évvel azelőtt nagy-romániai közegben világított át. Az évfolyam nyári és őszi, a kor író és tudós tanúit szerepeltető *Elvek, gondolatok* című ankétján az 1941-ben elhunyt Reményikhez már nem fordulhatott, de Áprilyt, a másik tájtranszilvanista mintaalakját sem kereste meg.⁹⁴ Kóst szemelte ki az „íróművészek között”, mert benne látta azt a személyiséget, aki „az elmúlt két évtized alatt regényben, színdarabban és szakírásaiban egyaránt legkövetkezetesebben adott kifejezést annak a sokat vitatott gondolatnak, amit közkeletű szóval transzilvanizmusnak hívunk”.⁹⁵

Kolozsvári hagyatékának itt bemutatott iratcsomójában fennmaradt még egy 1937 októbere után keletkezett kétoldalas gépirattöredék, amelyből kiviláglík, hogy Szabédi elküldött és el nem küldött levelei megírása után Szemlér és Kós szellemi csörtéjéből legalább önmaga számára levonta két fő következtetését: eszerint Szemlér indokoltan bírálta és búcsúztatta el a transzilvanizmust, Kós pedig „az Erdélyen belüli kritikát és olvasóközönséget nemcsak elfogultnak, hanem komolytalannak is” tartotta.⁹⁶ Abban az évben maga is leáldozóféltben látta az erdélyiséget.⁹⁷ Most viszont, a második bécsi döntés után részben megváltozott körülmények közepette, arra volt kíváncsi, hogy újjáéled-e az eszmeáramlat. Az ankét személyre szóló bevezetőjében Kós *Erdély* című kultúrtörténeti munkájából idézett sorokkal összefoglalta a szerző 1920 novemberétől különféle színtereken és módon terjedő véleményét a régió befelé elkülönítő, kifelé összekovácsoló nemzeti tagoltságáról.⁹⁸ Majd a következő kérdést szegezte neki, tovább idézve könyvéből: „Ugyancsak

ebben a művében olvassuk: »A história szerint Erdély azoké a népeké volt, akik ezt a földet, ezt a sorsot és ezt a pszichét vállalták, és azoké lesz a jövőben, akik azt a jövőben vállalni fogják. Erdély sorsa akkor volt a legboldogabb, kultúrája akkor virágzott ki leggazdagabban és legteljesebben, amikor népei egyakarással vállalták a külön erdélyi sorsot, és építették azt külön erdélyi eszükkel... De amely nép valaha is elejtette Erdélyt, az a nép és kultúrája elesett itt a múltban, és el fog esni a jövőben is menthetetlenül...« Mint az erdélyiség gondolatának legjelentősebb képviselőjéhez fordulunk most kérdésünkkel: Időszerűnek látja-e ma is ezt a gondolatot? Lát-e olyan hatóerőt benne, ami a mai világalakulásban a három itt élő nép sorsát valamilyen irányban befolyásolná? Elképzelhető-e ma, a nemzeti elkülönülések idején, hogy akárcsak a művelődés területén is az együttélésnek olyan termékeny légköre alakuljon itt ki, amelyben – a múlthoz hasonlóan – három önálló kultúra kiteljesedése bekövetkezhetik? S mikor »ejti el« valamely itt élő nép Erdélyt? Amikor erdélyiségének elébe helyezi nemzeti vágyait, a »külön erdélyi sorsot« felcserélve így a nemzet sorsának vállalásával? Vagy amikor lemondva ösztönző nemzeti vágyairól, önmagát »ejti el«, vagyis elveszti Erdély életében addig betöltött szerepét?⁹⁹

Kós szótáriai otthonában 1943 nyarán jegyzett válaszában nem tágított szellemi szenvedélyének tárgyától: az összmagyar viszonylatban is különvalónak gondolt, de az erős regionális kötődést az egészséges magyar nemzettudattal összeegyeztető Erdély eszméjétől. A „két darabba vágott” régióban elviselt „hadiállapot” és „cenzúra”¹⁰⁰ miatti borongós hangulatban ekkor, magyar fennhatóság alatt is a fejedelemség korával példálózott: „S vajon Erdély fejedelmei nem tudatosan a közös magyar életet és jövőt szolgálták-e akkor, amikor Erdélyország Magyarországtól külön, független állam volt?”¹⁰¹ A nemcsak *erdélyi magyar*, hanem – szélesebben kitekintve – az „erdélyi ember erdélyiségét” továbbra is kívánatosnak, de érvényesíthetetlennek minősítette, mivel „az idő alkalmatlan és a helyzet kényes”.¹⁰² Az erdélyiség vagy valamelyik nacionalizmus túltengésének veszélyét magyar szempontból egy kétszeresen kiegyenlítő egyezkedés esélyével hátrította: „Erdélyiség és magyarság nem zárják ki egymást, sőt talán tudatosabb az erdélyi magyarban a maga magyarsága, mint az alföldiben éppen azért, mert” – következett az egyezkedés második szintje – „itt vegyesen él másik két néppel (amellyel azonban soha sem keveredett)”.¹⁰³ Kós alig leplezte a második bécsi döntés területpolitikai eredménye, valamint az erdélyiekkel szembeni újabb magyar bizalmatlanság fölötti csalódottságát. Bár Szabédi közvetlenül nem kérdezett rá, befejezésül mégis megosztotta a körkérdés nyilvánosságával azt a véleményét, amely szerint Magyarország „ezt a csonka fél-Erdélyt sem kaphatta volna vissza”, ha az erdélyiek erdélyiségükkel megtagadták volna magyarságukat.¹⁰⁴

Kós 1940 őszén a megnagyobbodott Magyarország fővárosában tartott előadásában kijelentette, hogy az erdélyi magyar műemlékek szakszerű

megóvása „visszacsatoltatásunk lehetőségének egyik leghatásosabb fegyvere”.¹⁰⁵ Vélhetően ezt gondolta 1940 előtt is. A részleges újraegyesítés mégsem térítette el alapgondolatától. 1941-ben gróf Teleki Pált mint földrajztudóst idézte az 1940-ben kiadott *Erdély* című kötetből, a néhány héttel később elhunyt miniszterelnök Erdélyről, az „öntudatos kis világ”-ról szóló soraival, a régió jellemzésével, amely „partikuláris” volt s maradt, „akár független fejedelemség, akár része egy nagyobb országnak”.¹⁰⁶ Ebben az értelemben hivatkozott Telekire a *Termés* 1943-as ankétján is.¹⁰⁷

Kós mindig álmodozott is: politikai víziót szorgalmazott és gondozott. Szabédi leginkább a megélt valóságot szemlélte és értelmezte. Mindketten megőrizni és fejleszteni akarták azt a szellemi-kulturális teret, amelynek egyéniségét egyikük inkább a régió történeti öröksége, másikuk jobbra társadalmi tulajdonságai felől domborította ki. Az 1937-ben válaszadó elemző 1943-ban átvedlett a kérdező szerepébe, miközben vitafele megmaradt abban a feladatkörben, amelyet 1940 előtt is kitöltött. A két szerző tollvonásainak tartalmi és erkölcsi hitelességét növelte, hogy a transzilvanizmus e természetrajza előbb román, utóbb magyar állami környezetben keletkezett. Szabédi az 1943-as körkérdés egyéni bevezetőjében a nemzeti és a regionális öntudat kiegyensúlyozottságáért vívódó Reményik emlékét idézte. A neki írott válaszból beigazolódt, hogy Kós az évek során azért ismételtette magát, mivel az eszményi Erdélyről megalkotott képe mindig szertefoszlott az ellenérdekek valóságában.

■ JEGYZETEK

1. Pomogáts Béla: *Szabédi László a transzszilvanizmusról. Szabédi László levele Szemlér Ferenchez [1937]*. Új Erdélyi Múzeum 1 (1990) 56–70., itt 60–70. [a továbbiakban: ÜEM]; Szabédi László: *Levél Szemlér Ferenchez*. In: *Jelszó és mítosz*. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta Pomogáts Béla. Marosvásárhely 2003. 171–190. Az első kiadás utánnomása: Pomogáts Béla: *Szabédi László a transzilvanizmusról*. Európai Idő 2 (1991) 1–2., 3–4. (január 10.); 3, 3. (január 16.). A levél első kiadása az 1990-es évek elején beépült a transzilvanizmus felélesztésének lehetőségét firtató erdélyi eszmecserekké, valamint Münchenben a korai transzilvanizmus német nyelvű monográfiájába. Vö. Cs. Gyimesi Éva: *Időszerű-e a transzilvanizmus?* Európai Idő 2 (1991) 21, 3. (május 22.); Tánzos Vilmos: *A transzilvanizmus időszerűsége. Transzilvanizmus és nemzeti identitás*. Európai Idő 2 (1991) 4, 3. (január 23.); K. Lengyel Zsolt: *Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928*. München, 1993. 383.
2. Pomogáts Béla: *Az erdélyiség változatai. Dsida Jenő és Szabédi László transzszilvanizmusa*. Helikon 18 (2007) 9 (479) 1–3. (május 10.).
3. „A körlevél és a válaszok szövegét Szemlér Ferenc 1973. okt. 22-én keltezett levele révén ismerem.” Pomogáts: *Szabédi László a transzszilvanizmusról*, 59. 6. jegyzet. Pomogáts Böződi György, Kiss Jenő, Kováts József, Nagy István és Szenczei László Szemlér körlevelére beérkezett válaszait 2003-ban a következő jegyzettel tette közzé: „Ezek a levelek a Szemlér Ferenc által kezdeményezett ankét céljaira íródtak. A kéziratokat személyesen Szemlér Ferenc adta át nekem még az 1970-es évek végén. Nyomatásban most jelennek meg először.” (*Levelek Szemlér Ferenchez*. In: *Jelszó és mítosz*. 191. Szemlér Ferenc 1978-ban hunyt el.) Ugyanazon levélírók Szabédiával kiegészült sorára hivatkozik Pomogáts transzilvanizmus-kismonográfiájában, de itt – mint az 1990-es közlésben – azt írja, hogy „a leveleket Szemlér Ferenc 1973. október 22-én keltezett levele” útján kapta kézhez. Pomogáts Béla: *A transzilvanizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*. Bp., 1983. 201. 55. jegyzet.
4. Pomogáts: *Az erdélyiség változatai...*
5. Kántor Lajos: *Erdélyi sorskerék. Szabédi László és a történelem*. Bp., 1999. 47–49. Néhány év múlva visszatért a szóban forgó Szabédi-gépiratok filológiai problémájára: Kántor Lajos:

- Szabédi: az irodalom, a határok – és ami később következett. *Korunk* 14 (2004) 7, 93–96. itt 94–95.
6. Pomogáts Béla: *Erdélyi sorskerék. Jegyzetek Kántor Lajos Szabédi-monográfiájához*. *Kortárs* 45 (2001) 6, 104–110. itt 106.
7. Szabédi László *Szemlér Ferenchez*. [H. n., é. n. 1937]. In: *A Lázár utcától a Postakert utcáig. Szabédi László naplőbejegyzései (Diarium), önéletrajzai, válogatott levelezése*. Az előszót írta Kántor Lajos. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Bartha Katalin Ágnes. Kvár, 2007. 221–229., 451.
8. ÜEM 60.
9. Formailag enyhén különböző és helyenként csekély, nem jelentésmódosító mértékben eltérő fogalmazású, két gépelt példányban: 1. Szabédi László levelei különböző személyekhez 1923–1944. Szabédi László el nem küldött levelei 1923–1944. Szabédi László Emlékház és Kutatókönyvtár, Kolozsvár. Szabédi László hagyatéka [a továbbiakban: SzLh]. 28./20., 12,5 o., valamint három, nem folytatólagosan számozott, gépírt töredékoldal [a továbbiakban: SzLh 1.]; 2. Vegyes feljegyzések, írások. Szabédi különböző írásainak gépirata. Uo. 33./23. b., 12 o. Segítő közreműködéséért köszönet illeti Széman Emese Rózsát, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület tulajdonában lévő Szabédi László Emlékház és Kutatókönyvtár vezetőjét. A hagyatékleltár: Szabédi László hagyatéka. EMKE. <https://www.emke.ro/>. Alábbiakban az el nem küldött levél 1. példányára hivatkozunk. A nyomtatásban megjelent elküldött levél eredetije lappang – vagy Pomogáts Béla magánírártárában, netán első vagy másodpéldányként Szemlér Ferenc hagyatékában található.
10. Ld. vagy vö. Balázs Imre József: *A transzszilvanizmus és a dugó* [2004]. In: *Uó: Mint egy úszó színház*. Esszék, kritikák. Csikszereda 2005. 9–17.; Csehi Gyula: *Szabédi László (1907–1959)*. In: Szabédi László: *Telehold. Veér Anna alszik*. Versek, szépprózai írások. Buk., 1967. 5–50.; Földes László: *Az egészet akartam. Szabédi László költői útja [1956]*. In: *Uó: Elvek és viták*. Tanulmányok, kritikák. Sajtó alá rendezte Láng Gusztáv és Tóth Sándor. A bevezetőt Láng Gusztáv írta. A bibliográfiát Gáspár Sándor állította össze. Buk., 1983. 69–106.; Kántor Lajos: *Tagadó kert?* In: Szabédi László: *Enyém ez a történelem*. Válogatott művek. Válogatta és az előszót írta Kántor Lajos. Bp., 1980. 5–26.; Lakatos Artur: „A költő életéhez a halála is hozzátartozik”. *Szabédi László tragikus életútja*. Arc és álarc. A Hamvas Intézet negyedéves folyóirata 2 (2018) 1–2, 287–322.; Mózes Huba: *Az egészet akartam. Szabédi Lászlóról és életművéről*. Kismonográfia. Kolozsvár-Napoca, 1984.
11. A körlevelet idézi: Pomogáts: *Szabédi László a transzszilvanizmusról...* 57.
12. Vö. a többi címzett 2003-ban közzétett válaszaival: *Jelszó és mítosz*, 191–200.
13. Uo.
14. SzLh 1, 3. Kiemelés az eredetiben.
15. További szövegszerű eltérésre ld. a 25. és 26. jegyzetet. A két szöveg közötti különbségek filológiai feltérképezése és kiértékelése érdemleges feladatnak ígérkezik, ha a vizsgálódás tárgya nem a transzszilvanizmus, hanem a fiatal Szabédi alkotói életpályája.
16. *Áprily Lajos összegyűjtött versei és drámái*. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte és az utószót írta Győri János. Bp., 1985. 70–71., itt 70.; ÜEM 63.
17. K. Lengyel Zsolt: *Reményik Sándor erdélyiségéről*. In: „A kultúra tarthatja meg, és teheti ismét naggyá”. *Tanulmányok Ujváry Gábor hatvanadik születésnapjára*. Szerkesztette Dubniczky Zsolt [é. m.]. Bp., 2020. 289–306., itt 289–301.
18. ÜEM 63.
19. Reményik Sándor: *Csak így...* In: *Uó: Csak így...* Versek 1918–20. [H. n., Kolozsvár] 1920. 3.
20. ÜEM 63. Kiemelés a nyomtatott eredetiben.
21. SzLh 1, 6–7. Kiemelés az eredeti másolatban.
22. ÜEM 64–65. Kiemelés a nyomtatott eredetiben.
23. Uo. 63–64. Kiemelés a nyomtatott eredetiben.
24. *Áprily Lajos összegyűjtött versei és drámái*. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, és az utószót írta Győri János. Bp., 1985. 166.; ÜEM 64. Kiemelés a nyomtatott eredetiben; SzLh, 1, 8. Kiemelés az eredeti másolatban.
25. *Petőfi Sándor összes költeményei*. Szerkesztette Belia György. Bp., 1972. 547–549., itt 547.; ÜEM 63. Kiemelés a nyomtatott eredetiben.
26. SzLh 1, 4–5. Kiemelés az eredeti másolatban.
27. ÜEM 67.
28. Uo. A darabot 1937 januárjában Budapesten mutatták be (Reményik Sándor: *Ami igazság...* Kós Károly: *Budai Nagy Antal*. Pásztortűz 23 [1937] 2, 27–28. [január 31.]). Azon év márciusában és májusában színe vitték Kolozsvárról, Nagyváradon és Brassóban is. Kós Károly: *Budai Nagy Antal*. Színháték. Buk., 1958. 4.
29. ÜEM 67.

30. Uo. 68. Kiemelés a nyomtatott eredetiben.
31. Uo. 65. Kiemelés a nyomtatott eredetiben.
32. Uo. 65. Kiemelés a nyomtatott eredetiben.
33. Szabédi László: *Kós Károly: Az országépítő. Történeti regény 2* kötetben. *Protestáns Szemle* 43 (1934) 389–392., itt 392. Érdekes mellékszál, hogy Reményik, Szabédi kedvelt tájtranszilvanistája, Kós drámáját viszont éppen transzilvanistaként elkönyvelt jegyei okán nagyra értékelte: Reményik Sándor: *Ami igazság... Kós Károly: Budai Nagy Antal. Pászortűz* 23 (1937) 2, 27–28. (január 31.).
34. ÜEM 66. Vö. hasonló következtetéssel SzLh 1, 3–5.
35. I. Szemlér Ferenc: *Jelszó és mithosz. Erdélyi Helikon* 10 (1937) 592–604., itt 595.
36. Uo. 601.
37. Uo. Vö. ÜEM 64–68.
38. Pomogáts: *A transzilvanizmus... 200.*
39. I. Szemlér: *Jelszó és mithosz... 599., 602.*
40. Uo. 595, 597, 601.
41. Uo. 599.
42. Uo. 602.
43. K. Lengyel Zsolt: *Szabálytalan párhuzamok. Kós Károly és Reményik Sándor erdélyisége 1911–1941. Gépirat* (megjelenés előtt).
44. I. Szemlér: *Jelszó és mithosz... 599.*
45. Uo. 599.
46. Uo. Kiemelés az eredetiben.
47. Uo. 600.
48. Kós Károly: *Jelszó és mithosz? Erdélyi Helikon* 10 (1937) 766–770., itt 770.
49. Uo.
50. Vö. pl. Kós Károly: *Beszélnék Erdély kövei is. Napkelet* 1 (1920) 3, 135–141. (október 15.).
51. I. Szemlér: *Jelszó és mithosz... 598.*
52. Pl. Kós: *Beszélnék Erdély kövei is. Vö. Lengyel: Szabálytalan párhuzamok...*
53. Szemlér: *Jelszó és mithosz... 602.*
54. Kós: *Jelszó és mithosz?*
55. Ld. a 35. jegyzetnél.
56. I. Szemlér: *Jelszó és mithosz... 596. Kiemelés tőlem – K. L. Zs.*
57. I. Szemlér Ferenc: *Táj és sors. Korunk* 13 (1938) 4, 322–328.
58. Uo. 322–323., 328–329.
59. Uo. 323.
60. Uo. 322. Vö. Babits Mihály: *Fogarás. Pesti Napló* 88 (1937) 293, 33–34 (december 25.).
61. I. Szemlér: *Táj és sors... 322.*
62. Uo. 323.
63. Uo. 326.
64. Uo. Kiemelés K. L. Zs.
65. Uo. 327.
66. Uo.
67. Pomogáts: *Az erdélyiség változatai... 3., a tájtranszilvanisták közé sorolta.*
68. Ld. a 13. és 14. jegyzetknél.
69. Részletes forráselemzéssel: K. Lengyel: *Szabálytalan párhuzamok...*
70. Kós Károly: *Magyar művészettörténelem és Erdély művészete. Erdélyi Helikon* 4 (1931) 709–715., itt 714.
71. Kós Károly: *Erdélyi gondolat. Ifjú Erdély* 8 (1930) 9, 193–194. Kiadva: *Kós Károly publicisztikája* [a továbbiakban: KKPubl.]. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, szerkesztette és az előszót írta Sas Péter. Csíkszereda, 2014. 258–259.
72. Kós Károly: *Énekes madár (Tamási Áron mesejátéka és az erdélyi magyar dráma). Erdélyi Helikon* 9 (1936) 209–215., itt 209.
73. Ld. a 49. jegyzetnél.
74. K. Lengyel Zsolt: *Kényszerű középúton. Erdélyi magyarok Nagy-Romániában 1920–1940. Gépirat* (megjelenés előtt).
75. Csapody Miklós: *Népiség és erdélyiség. Táj-, világ- és országnézet. In: Korunk* 33 (2022) 6, 79–89.; Pomogáts: *Szabédi László a transzilvanizmusról... 56–59.*
76. Vö. Csatári Dániel: *A Vásárhelyi Találkozó. Bp., 1967.*; Turzai Mária: *A Vásárhelyi Találkozó. „a történelem önmagát gondolta”*. Buk., 1977. Az újabb szakirodalomban is felbukkan az a vitára hívó vélemény, hogy a „a kisebbségi kérdés megoldását” a Szemlér által „képviselet kör a marxizmusban látta. Szemlér ugyanis a transzilvanizmust támadó cikke megírása előtt meghallgat-

- ta több fiatal marxista beállítottságú író társának az övével egyező véleményét.” Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940)*. Csíkszereda 2007. 213.
77. Másfél évi munka után kiérlelődött az erdélyi magyar szellemiség összefogását célzó „Vásárhelyi Találkozó”. Brassói Lapok 43 (1937) 172, 4. (augusztus 23.); *Összehívták a Vásárhelyi Találkozót*. Brassói Lapok 43 (1937) 201, 4. (szeptember 26.).
78. Horváth: *Elutasítás és alkalmazkodás között...* 277–278.; K. Lengyel: *Auf der Suche...* 183–191.
79. Mózes: *Az egésztest akartam...* 19.; Szemlér Ferenc: *Magányosan a Vásárhelyi Találkozón*. In: Uő: *Személyes üggy. Vallomások, emlékek*. Buk., 1975. 46–58.
80. *Összehívták a vásárhelyi találkozót. Mi a nagyjelentőségű ifjúsági gyűlés tárgysorozata és kik az előadói?* Brassói Lapok 43 (1937) 201, 4. (szeptember 26.)
81. Uo.
82. A Vásárhelyi Találkozó előkészítő bizottsága nevében Tamási Áron [é. n.]: *„A cselekvő erdélyi ifjúság!”*. *Másfél évi munka után kiérlelődött az erdélyi magyar szellemiség összefogását célzó „Vásárhelyi Találkozó”*. Kolozsvár, 1937. augusztus 18. Brassói Lapok 43 (1937) 172, 4. (augusztus 23.). Vö. K. Lengyel Zsolt: *A meghíúsult kompromisszum. A transzszilvanizmus eredete és alakjai az 1920-as években*. In: Uő: *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez*. Csíkszereda, 2007. 217–263., itt 232–238., 242–251.
83. Pomogáts: *Szabédi László a transzszilvanizmusról...* 57. Ugyanúgy: Pomogáts Béla: *Az erdélyi gondolat nyolc évtizede*. In: *Jelszó és mítosz...* 15–101., itt 71.
84. Szemlér: *Magányosan a Vásárhelyi Találkozón...* 57.
85. Szemlér: *Jelszó és mítosz...* 603.
86. Szemlér Ferenc: *Az Erdélyi Helikon költői* (Bevezetés). In: *Az Erdélyi Helikon költői (1928–1944)*. Sajtó alá rendezte és bevezető tanulmánnyal ellátta Szemlér Ferenc. Buk., 1973., 7–49.
87. Pomogáts: *A transzszilvanizmus...* 200–204.; Pomogáts: *Szabédi László a transzszilvanizmusról...* 59.
88. I. Szemlér: *Jelszó és mítosz...* 159.
89. Vallasek Júlia: *Elváltozott világ. Az erdélyi magyar irodalom 1940–44 között*. Debrecen, 2004. 40.
90. Reményik Sándor: *Kós Károly erdélyisége. A szerzőnek a „Minerva” kiadásában megjelent „Gálok” című novelláskötete alkalmából*. Erdélyi Helikon 3 (1930) 3, 240–242., itt 241.
91. K. Lengyel: *Reményik Sándor erdélyiségéről...* 305–306.
92. K. Lengyel: *A meghíúsult kompromisszum...* 232–238.
93. Kiss Jenő: *Termés spiritus rectora* [1969]. In: Uő: *Emberközélelől*. Tanulmányok, cikkek, visszaemlékezések. Kolozsvár-Napoca, 1979. 90–95.
94. A megkeresett írók s tudósok névjegyzéke: *Termés* 2 (1943) nyár, 87.
95. Uo. 95. Az ankét aláíratlan személyes kérdéseinek összeállítója „stíluselemzéssel kikövetkeztethetően elsősorban maga Szabédi László” volt: Kántor Lajos: *Szabédi László és a Termés*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 24 (1980) 2, 135–144., itt 140.
96. Cím és keltezés nélküli gépelt fogalmazvány [1937 vége, vagy 1937/1938 fordulóján]. SzLh. Vegyes feljegyzések, írások. Szabédi különböző írásainak gépirata 33/23 b, 2.
97. Pl. ÚEM 68–69; SzLh 1, 229.
98. Kós Károly: *Erdély*. Kultúrtörténeti vázlat. Kolozsvár, 1929. Ld. még az 50. jegyzetnél.
99. *Termés* 2 (1943) nyár, 95.
100. Kós Károly: *Kedves fiatal Barátaim! Sztána, 1943. július 16*. In: *Elvek, gondolatok*. *Termés* 2 (1943) nyár, 95–98., itt 96.
101. Uo. 98.
102. Uo. 98, 95.
103. Uo. 97.
104. Kós: *Kedves fiatal Barátaim...* 98.
105. Kós Károly: *Erdélyi műemlékeink védelme*. Építészet 1 (1941) 1. Kiadva: KKPubl 453–454., itt 453.
106. Kós Károly: *Erdély művészete*. Erdélyi Helikon 14 (1941) 98–114., itt 100.
107. Vö. Kós: *Kedves fiatal Barátaim* 96–97.